

INFORMASJONSARK

Krigens kulturminner

Over hele Norge finnes det kulturminner fra andre verdenskrig. Krigsminnene kan være alt fra tyske kystfort i betong til provisoriske skjulesteder bygget av motstandsbevegelsen, eller rester etter fangeleirer for utenlandske krigsfanger. Ofte forteller krigsminnene om overgrep og lidelser. Disse smertefulle historiene er også en del av kulturarven.

Lyngelinjen i Storfjord i Troms, som tyskerne fikk bygget i 1944-45 for å møte en invasjon fra Sovjetunionen, har vært lite kjent i ettertid. Denne mannskapsforlegningen og andre spor etter Lyngelinjen forteller om militær strategisk tenkning i nordområdene og lidelsene til de sovjetiske krigsfangene som ble brukt til tvangsarbeid.

Foto: Geirr Olav Gram, Riksantikvaren

Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning og er faglig rådgiver for Klima- og miljødepartementet i utviklingen av den statlige kulturminnepolitikken. Riksantikvaren har også ansvar for at den statlige kulturminnepolitikken blir gjennomført og har i denne sammenheng et overordnet faglig ansvar for fylkeskommunenes og Sametingets arbeid med kulturminner, kulturmiljøer og landskap.

Mange av de fysiske sporene fra andre verdenskrig er forsvunnet, eller er i ferd med å forsvinne. Manglende oversikt over krigsminnene øker faren for at viktige historiske spor blir ødelagt. Deler av krigshistorien er lite dokumentert, og det er viktig å få kunnskap om krigsminner som forteller de mindre kjente historiene om krigen. Kulturminner kan være de viktigste sporene etter hendelser som ikke alltid er dokumentert i arkiver og beretninger, og blir

stadig viktigere når det er få tidsvitner igjen som kan fortelle om hva som skjedde under krigen.

Kulturminneforvaltningen skal arbeide for bevaring av krigsminner. Dette kan skje gjennom kjente metoder og virkemidler som registrering, verdivurdering, formidling, skjøtsel, verdiskaping og bruk av aktuelt lovverk.

Elverum folkehøgskole i Hedmark fikk mange ulike funksjoner i løpet av okkupasjonsårene og rett etter krigen. Her ble den såkalte Elverumsfullmakten inngått, og det var også her Kongen ga sitt historiske nei 10. april 1940 da han ble stilt overfor okkupasjonsmaktens krav. Under krigen ble tyske soldater innkvartert på skolen. Etter krigen ble over 100 «tyskerjenter» internert her. Foto: Jan Anderssen, Riksantikvaren

1. HVA ER ET KRIGSMINNE?

Krigsminner er fysiske eller immaterielle minner etter krig og okkupasjon. Her vil vi først og fremst fokusere på de fysiske kulturminnene som er knyttet til hendelser i landet under andre verdenskrig – fra krigshandlinger eller dagligliv. Krigsminner kan være bygg og konstruksjoner som ble oppført under krigen, eksisterende anlegg som fikk særskilte funksjoner under krigen eller landskap med spor som gir oss kunnskap om hendelser under krigen.

Det er viktig å sikre kunnskap om et bredt spekter av krigsminner fra ulike deler av krigshistorien, både fra den kjente historien og fra det som er mindre kjent.

Eksempler på dette kan være:

- **angrepet i 1940 og kamphandlinger gjennom hele krigen**
(for eksempel fluktruter for konge og regjering, anlegg involvert i kamphandlinger eller steder der kamper fant sted)
- **sivil og militær motstand**
(for eksempel bygninger og fartøy brukt av motstandsbevegelsen, kurerruter, åsted for sabotasjeaksjoner eller kulturminner som forteller om kvinners innsats under krigen)
- **krigens økonomi og dagligliv**
(for eksempel tyskbygde industri-anlegg, fabrikker som produserte erstatningsvarer, kulturbygg eller

kulturminner som forteller om sivilbefolkningen sitt liv under krigen)

- **folkemord, tvangsarbeid og forfølgelse**
(for eksempel fangeleire, flyktningruter, skjulesteder, bygninger brukt av SS og Gestapo, fengsler eller rettersteder)
- **«Festung Norwegen»**
(for eksempel tyske festningsverk, bunkerser eller infrastruktur i Norge)
- **nazifisering av administrasjon og samfunn og økonomisk samarbeid**
(for eksempel lokaler som ble tatt i bruk av den tyske administrasjonen eller Nasjonal Samling eller kulturminner knyttet til økonomisk samarbeid med okkupasjonsmakten)

- **tvangsevakuering og nedbrenning av Finnmark og Nord-Troms**
(for eksempel fartøy som ble brukt i evakueringen, bygninger som stod igjen i de berørte områdene, skjulesteder eller gjenreisningsarkitektur)

- **frigjøringen i 1945 og oppgjøret etter krigen**
(for eksempel rettslokaler, interneringsleire eller fengsler)

Kristiansund etter det tyske angrepet på byen i 1940. Foto: Schrøder, Sverresborg Trøndelag Folkemuseum

Listen er ikke uttømmende.

Rudsetra i Lunner kommune i Oppland var et viktig skjulested for motstandsbevegelsen under krigen. Hytta er blitt tatt godt vare på av lokale entusiaster og er under fredning.
Foto: Ellen Våland Mauritzen, Riksantikvaren

Dombås kino ble bygget i 1942 av den tyske okkupasjonsmakten, som en del av et større anlegg. Den var svært avansert for sin tid, med 550 sitteplasser, amfi, offiserlosjer og orkes-tergrav. Kinoen er fortsatt i bruk i dag og ble fredet i 2015.
Foto: Magnhild Apeland, Oppland fylkeskommune

Bunker ved Oddane fort i Vestfold som ble fredet i 2015.
Foto: May Britt Håbjørg, Riksantikvaren

2. VERN AV KRIGSMINNER – STATUS

Stortingsmelding nr. 35 (2012–2013) «Framtid med fotfeste» omtaler eksplisitt temaene militære slagsteder og andre verdenskrig som vesentlige for vern, og at det er viktig å sikre minnene etter overgrep og krig.

En rekke krigsminner er fredet gjennom statlige landsverneplaner. Gjennom Forsvarets verneplaner er flere opprinnelig tyske anlegg fra okkupasjonsstiden blitt forskriftsfredet. Andre statlige landsverneplaner har ført til forskriftsfredning av tilsvarende anlegg, slik som Sinzen Kriegslazarett som ble etablert på Aker sykehus i Oslo, Berg fengsel ved Tønsberg som ble opprettet som interneringsleir for jøder og politiske motstandere og Espeland leir utenfor Bergen. Enkelte kulturminner er vedtaksfredet, slik som fangeleiren ved Øvre Jernvann (tufter) ved Narvik, minnesmerket og krigsgraver på retterstedet Falstadsbogen ved Levanger og motstandshytta «Reiret» i Sel. Andre kulturminner forteller også om krigsårene, men bestanden av krigsminner som er fredet eller regulert til vern gir ikke et representativt bilde av okkupasjonshistorien.

I «Fredningsstrategi for kulturminneforvaltningen mot 2020» er forsvars- og krigshistorie løftet frem som ett av ti prioriterte tema. Dette temaet inneholder undertemaene: forsvarslinjen mot Sverige (ca. 1640–1905), andre verdenskrig; okkupasjonsmakt og motstandskamp (1940–1945) og kald krig (ca. 1945–1990). I forbindelse med markeringen av at det er 75 år siden andre verdenskrig startet i Norge og 70 år siden frigjøringen, er det et spesielt fokus på kulturminner fra denne perioden i 2015. Fredningsstrategien skal ligge til grunn for hva vi skal frede framover, og har som mål at et representativt utvalg kulturminner skal være fredet innen 2020.

Villa Grande på Bygdøy i Oslo ble under krigen innredet av Vidkun Quisling som førerbolig og fikk navnet «Gimle». Her finnes det også en bunker bygget spesielt som tilfluktsrom for Quisling. I dag holder Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret) til i bygningen. Foto: HL-senteret

3. AKTUELT LOVVERK

Krigsminner har ikke et generelt vern gjennom dagens lovverk, men lovgivningen som brukes av kulturminneforvaltningen kan også gjøres gjeldende for krigsminner.

A) KULTURMINNELOVEN

Krigsminner kan fredes i medhold av kulturminnelovens §§ 14a, 15, 20 og 22a. Det er kulturhistorisk eller arkitektonisk verdifulle kulturminner og kulturmiljøer som kan vernes etter kulturminneloven ifølge lovens § 2, fjerde ledd. Et område rundt et fredet kulturminne kan fredes etter § 19.

Under «kulturhistorisk verdi» hører tema og fortellinger fra krigsårene slik de er kjent gjennom forskning, kollektivt minne og fysiske strukturer. Steder i naturen som det knyttes historiske hendelser til kan også fredes ifølge kulturminnelovens § 2, første ledd. Utfordringen er å unngå at krigsminner blir et altomfattende begrep med et utydelig innhold, samtidig som det legges til grunn en bred forståelse av begrepet. Siden mange krigsminner ikke har sin opprinnelse fra krigsårene, vil tilknytningen til krigen kunne være den viktigste kulturminneverdien eller en delverdi ved kulturminnet.

Kulturminneloven gir ikke hjemmel til å pålegge tiltakshavere og planmyn-

dighet arkeologiske undersøkelser og kartlegginger for å påvise kulturminner fra andre verdenskrig.

B) PLAN- OG BYGNINGSLOVEN

Det er viktig å legge vekt på den regionale og lokale forståelsen av okkupasjonshistorien og krigsminnene i et område slik at dette kan gjenspeiles i kulturminneplaner og øvrig kommunal planlegging. Når krigsminner omfattes av kommunalt planarbeid, bør de bli verdivurdert og eventuelt registrert. Krigsminner kan avsettes til hensynsone i kommunalt planverk.

For kommunene er krigsminnene viktige for lokalhistorie, identitet og pedagogiske formål, og for utvikling av reiseliv og øvrig verdiskaping.

C) GRAVFERDSLOVEN

Annet lovverk av særlig interesse er gravferdsloven. Krigsgravtjenesten i Norge har ansvar for den delen av lovverket som gjelder gravstedene til utenlandske falne, herunder krigsfanger, og skipsgraver fra krigsårene. Krigsgravtjenesten har registrert 28 266 utenlandske falne som er gravlagt i Norge. Skipsvrak fra krigsårene bør behandles som gravsteder og kan være beskyttet av gravferdsloven.

Etter krigen ble det anlagt flere krigskirkegårder for utenlandske krigsfan-

ger. De ble senere avvirket av norske myndigheter, og gravene ble flyttet. Fremdeles hviler likevel utenlandske krigsfanger i umerkede graver i tilknytning til tyske anleggsområder, rettersteder og på krigskirkegårdene. Krigsgraver har et varig vern gjennom internasjonale konvensjoner, og Norge er forpliktet til å søke etter ukjente krigsgraver. For mer informasjon, se nettstedet www.krigsgraver.no som ble opprettet av Falstadsenteret i forbindelse med prosjektet «Krigsgrav søker navn».

4. METODER OG VURDERINGER

Grunnlaget for en god forvaltning av krigsminner er at vi har oversikt over hva som finnes. Klima- og miljødepartementet og Riksantikvaren har i et felles brev til alle landets ordførere oppfordret kommunene til å kartlegge krigsminner i forbindelse med satsingen på krigens kulturminner i 2015.

Målet med kartleggingen er å få mer kunnskap om og en bedre oversikt over krigsminnene. Mens enkelte kommuner allerede har arbeidet mye med kulturminner fra andre verdenskrig, er det nybrottsarbeid for andre. Kartleggingen vil være et viktig bidrag til en langsiktig bevaring og formidling av krigsminner. Det har aldri tidligere blitt gjennomført en landsdekkende kartlegging av krigsminner.

De tyske festningsverkene langs Atlanterhavsvollen strakte seg fra Biscaya-bukta i sør til Finnmark i nord. Tvangsarbeid var en viktig forutsetning for byggingen av forsvarslinjen. Bildet viser kanontårnet ved Austrått fort i Sør-Trøndelag under krigen på et fundament av støpt betong. Foto: ukjent, fosna-folket.no

A) ASKELADDEN OG KULTURMINNESØK

Askeladden er den nasjonale kulturminnebasen for kulturminneforvaltningen. Her kan kulturvernansatte i fylkeskommunene, forvaltningsmuseene og kommunene legge inn data om krigsminner. For kommunale brukere er det utarbeidet veiledning for registrering av verneverdige kulturminner, inkludert krigsminner. Se mer informasjon på www.riksantikvaren.no/Prosjekter/Kulturminne-i-kommunen.

Kulturminnesøk.no er publikumsutgaven til Askeladden, der publikum kan registrere kulturminner. Her kan en også legge inn kommentarer på alle registreringer, og bilder og lenker.

B) ARKEOLOGI – DOKUMENTASJON OG LØSE KULTURMINNER

Arkeologiske metoder er velegnet til å kartlegge og dokumentere mange typer krigsminner. Arkeologiske undersøkelser kan bidra til ny kunnskap sammen med historiske kilder og øyenvitneberetninger. En rekke manuelle og digitale arkeologiske metoder kan være aktuelle for registrering og dokumentasjon av krigsminner.

Løse gjenstandsfunn fra andre verdenskrig kan i mange tilfeller være omfattet av ulik lovgivning og bør overlates til rette myndighet/museum. Personlige eiendeler og uniformsdetaljer kan være omfattet av gravferdslovgivningen. Skipsvrak som var i tysk eie under andre verdenskrig har privat eier. Ingenting skal fjernes fra dem uten samtykke.

C) VURDERING AV KRIGSMINNER

Krigsminner kan ha både lokal, regional, nasjonal og internasjonal verdi.

Krigsminner viser typisk byggemåter, teknologi og ulike typer virksomhet, men er også uttrykk for politikk, ideologi og moralske spørsmål som sto på spill under krigen. Vern av et representativt utvalg av krigsminner kan ikke avgjøres kun etter vurderinger av form, funksjon og forekomsten av tilsvarende kulturminner. Krigsminner kan ha symbolverdi, og verddivurderingene må omfatte både materielle og immaterielle kulturminneverdier. Steder og anlegg som kan oppfattes som ordinære og uten åpenbare spor fra krigsårene, kan likevel være sterkt knyttet til krigen.

Noen objekter kan være i en særstilling. En bunker bygget etter standardtegnninger kan være utbredt i Norge, men sjelden sett i et europeisk perspektiv.

5. SAMARBEID OG FORMIDLING

Foreninger, lag og andre frivillige har mye kunnskap om krigsminner. De kan fortelle historier fra krigen, formidle kunnskap om kulturminner og har ofte egne samlinger av materiell fra krigsårene. Kunnskapsmiljøer finnes blant annet på universiteter og høyskoler, fredssentre, arkiver og museer.

Kulturminneforvaltningen, medregnet kommunene, bør samarbeide med disse aktørene om kartlegging, formidling, istandsetting og verdiskaping, slik at krigsminnene kan gjenbrukes og være en kulturell, sosial eller økonomisk ressurs i kommunen.

Andre verdenskrig formidles bredt gjennom undervisning, bøker og populærkultur. Beretninger fra enkeltpersoner og brede historiske fremstillinger har bidratt til å forme det kollektive minnet om krigsårene. Kulturminnene fra perioden har spilt en mer underordnet rolle i formidlingen.

I forbindelse med undervisning er krigsminner en viktig pedagogisk ressurs for å ikke bare lære om hva som skjedde under andre verdenskrig, men også om demokrati og menneskerettigheter. Ute i naturen kan formidling av krigsminner kombineres med friluftsliv. Også «ruinlandskaper» har stor historiefortellende kraft og egner seg godt til formidling.

Det finnes mange digitale kanaler som kan brukes for å samle og formidle kunnskap, bilder og historier om krigsminner, som for eksempel Kulturminnesøk, Wikipedia, Lokalhistoriewiki og Digitalt fortalt.

6. SMERTEFULL KULTURARV ("PAINFUL HERITAGE")

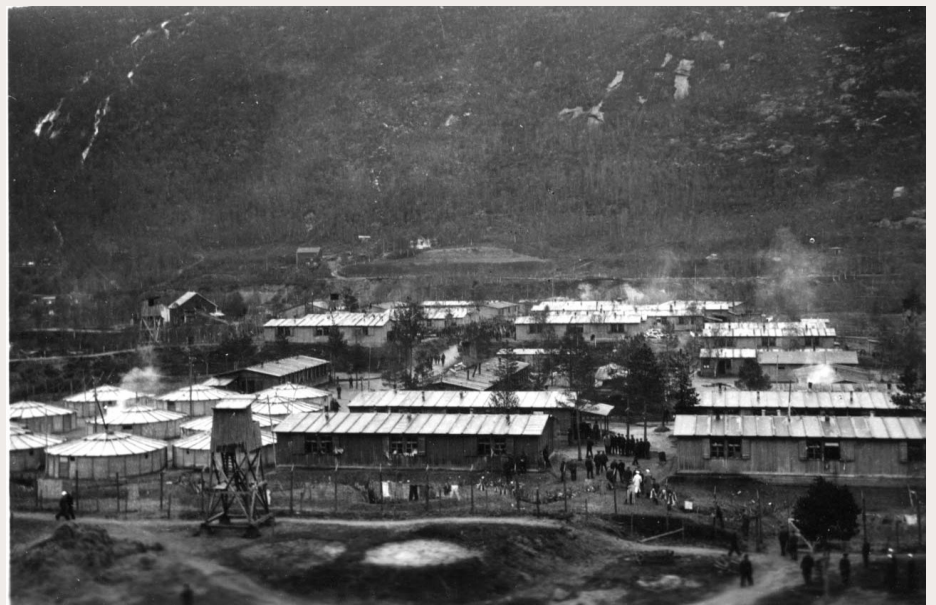
De vanskelige og smertefulle historiene er også en del av kulturarven.

Det er nødvendig med en åpen holdning til å håndtere det som er vanskelig, samtidig som vi må ta hensyn til ofre, etterlatte og lokalsamfunn. Måten vi behandler krigens kulturminner på, kan også vise oss hvordan holdningen til disse kulturminnene forandres over tid.

Den smertefulle kulturarven kan brukes både til å minnes og forsones seg med fortiden, og med tanke på at kommende generasjoner skal kunne lære av historien. Krigens angår ikke bare dem som opplevde den, nye generasjoner har arvet og må forholde seg til fortellingene fra denne viktige perioden i vår historie.

Formidling av hva som har skjedd på stedet under andre verdenskrig kan gi en ekstra dimensjon til friluftslivet. Dette skiltet forteller om kanonstillinger ved Nordberg fort på Lista i Vest-Agder. Foto: Anja Heie, Riksantikvaren

Under andre verdenskrig var det over 100 000 utenlandske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Norge. Ca. 17 000 av dem døde. Fangene var samlet i tvangsarbeidsleire over hele landet, men hovedtyngden lå i Nord-Norge. Dette bildet viser Beisfjord fangeleir ved Narvik i Nordland i mai 1945, en av de verste leirene i Norge. Foto: A Waleniussen via Narviksenteret

Ca 75 000 mennesker ble fordrevet av tyskerne i forbindelse med nedbrenningen av Finnmark og Nord-Troms i 1944-45, der en hel landsdel mistet nesten hele sin materielle kultur. Slik så Honningsvåg ut i 1945. Foto: Åge Floer, Riksantikvaren

«Huleboerhytta» i Ytre Billefjorden i Porsanger kommune i Finnmark. To voksne og fem barn brukte hytta som skjulested fra oktober 1944 til april 1945 under tvangsevakueringen av Finnmark. Foto: Gry Ingebretsen, Stabbursnes Naturhus og Museum

NYTTIGE LENKER

Prosjektsiden om krigens kulturminner på riksantikvaren.no:
www.riksantikvaren.no/Krigens-kulturminner

Prosjektsiden til "Kulturminne i kommunen":
www.riksantikvaren.no/Prosjekter/Kulturminne-i-kommunen

Kulturminnedatabasen
Askeladden: www.riksantikvaren.no/Askeladden

Kulturminnesøk (publikumsversjonen til Askeladden):
www.kulturminnesok.no

Digitale formidlingskanaler

Wikipedia:www.wikipedia.no

Lokalhistoriewiki:
www.lokalhistoriewiki.no

Digitalt fortalt:
www.digitaltfortalt.no

Aktuelt lovverk fra lovdata.no

Kulturminneloven

Plan- og bygningsloven

Gravferdsloven